

УДК 342.56:340.134(477)(091)

О.М. Олійник,¹

кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри теорії і методики
викладання суспільно-правових дисциплін
Харківського національного педагогічного
університету імені Г.С. Сковороди
[https:// orcid.org 0000-0001-8382-9751](https://orcid.org/0000-0001-8382-9751)

О.М. Солошенко,

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії і методики
викладання суспільно-правових дисциплін
Харківського національного педагогічного
університету імені Г. С. Сковороди
[https:// orcid.org 0000-0003-2877-0237](https://orcid.org/0000-0003-2877-0237)

ДЕЯКІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ СУДОВОЇ СИСТЕМА НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ

Анотація У статті здійснено комплексний історико-правовий аналіз становлення та еволюції судової системи на українських землях у добу Гетьманщини та Запорозької Січі (XVII–XVIII ст.). Метою роботи є переосмислення судоустрою козацької доби як самобутнього явища, що поєднувало норми звичаєвого права з елементами європейської правової традиції, зокрема Литовськими статутами та Магдебурзьким правом. Авторами детально охарактеризовано структуру судових органів Запорозької Січі, де судова влада, хоч і не була повністю відділена від адміністративної, базувалася на демократичних засадах виборності, безпосередності та змагальності. Проаналізовано розгалужену систему судів Гетьманщини, яка включала сільські, сотенні, полкові суди та Генеральний військовий суд як вищу апеляційну інстанцію. Особливу увагу приділено аналізу конституційних проєктів та кодифікаційних робіт XVIII ст. Зокрема, досліджено положення Конституції Пилипа Орлика 1710 р., яка вперше в історії пропонувала закріпити незалежність судової гілки влади, та спроби кодифікації права у збірці «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. Зроблено висновок, що судова система цього періоду мала високий рівень правової культури, проте зазнала деформації та поступової ліквідації внаслідок імперської політики уніфікації, що призвело до впровадження бюрократичної станової моделі. Обґрунтовано важливість використання цього історичного досвіду для вдосконалення сучасної судової системи України.

Ключові слова: судова система, Гетьманщина, Запорозька Січ, Генеральний суд, звичаєве право, кодифікація, Пилип Орлик, історія права.

Постановка проблеми. З'ясування позиції та значення судової системи в контексті правової держави неможливе без детального вивчення історичних аспектів її розвитку. Епоха княжої влади, литовсько-польський період, а також час Гетьманщини виявили суттєві перетворення у владних структурах, які еволюціонували від архаїчних форм до більш розвинених. Особливий інтерес становить період XVII–XVIII ст., коли українське судівництво характеризувалося зіткненням західноруських (литовсько-русько-польських) та східноруських (московських) правових традицій. Розуміння цих процесів дозволяє оцінити унікальність українського правового досвіду та його демократичні витoki.

Аналіз останніх досліджень. Проблематика становлення та розвитку судової системи на українських землях стала предметом ґрунтовних наукових праць. Серед фундаментальних праць варто виокремити монографію О. В. Сокальської «Нариси з історії українського судочинства (XVI – початок XVII ст.)» [1], де авторка детально аналізує судові інституції ранньомодерного періоду. Специфіку органів влади та управління Запорозької Січі, включаючи судову функцію, ґрунтовно розкрито у монографічному дослідженні І. М. Паньонка «Система органів управління Запорізької Січі» [2].

Значний внесок у розробку теми зробили науковці, які захистили дисертації з цієї проблематики. Зокрема, М.С. Булкат [3], О.О. Гаркуша [4], С. Г. Ковальова [5], Н.В. Охотницька [6].

Дуже цікавою є академічна праця працівників Інституту держави імені Корецького «Судова влада в Україні: Історичні витoki, закономірності, особливості розвитку» за заг. ред. І.Б. Усенко, яка розглядає історичне формування судочинства виходячи з хронологічно-предметного принципу [7].

Водночас, попри наявність ґрунтовних праць, трансформація демократичних засад козацького судочинства під тиском імперської уніфікації потребує подальшого узагальнення.

Метою цієї статті є характеристика судової системи Гетьманщини та Запорозької Січі, аналіз їхніх структурних елементів, принципів судочинства, а також спроб кодифікації права та конституційного закріплення незалежності суду в проєктах того часу.

Виклад основного матеріалу. Судова система Запорізької Січі мала свої особливості і функціонувала поза межами законодавства Польщі, Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. За думкою більшості фахівців в галузі історії та історії права, судова система козаків не була повністю відокремлена від адміністративної структури кошової та паланкової адміністрації. Це означає, що судова влада і адміністративна влада мали спільний елемент.

Багато козацьких начальників виконували судові функції в межах своєї компетенції.

Судочинство на Січі включало різні рівні: від паланкових та курінних судів до вищих судів, таких як суд військового судді, кошового отамана та Січової ради [2, с. 115]. Найвищим судовим органом був гетьман (кошовий отаман), який мав апеляційні повноваження. Центральною фігурою правосуддя виступав військовий суддя. Він був помічником кошового отамана і часто виконував роль «наказного отамана». Йому доручалися різноманітні обов'язки, включаючи виконання функцій скарбника та начальника артилерії.

Ці судові системи відображали різні традиції та правові практики, Запорізька Січ мала свою унікальну судову систему, яка не підпорядковувалася польсько-литовському законодавству. Судова влада на Січі виконувалася військовим суддею, кошовим отаманом та іншими вищими офіцерами. Суди на Січі склалися з нижчих (паланкових, курінних) і вищих (суди військового судді, кошового отамана, Січової ради) інстанцій[8].

Важливо підкреслити, що в Запорозькій Січі судова система базувалася на принципах демократії, безпосередності, суперництва та колегіальності. Суддею обирали особу, яка була сумлінною, розумною та знала козацькі звичаї. Суди вирішували справи на принципах справедливості, а верховенство та гарантії демократії забезпечували самостійність козацького товариства. Система судочинства на Січі відрізнялася відсутністю чіткого розмежування між судовою та адміністративною владою, що було характерно для козацької самоуправлінської системи [9, с. 103].

Підсумовуючи можна стверджувати, що в Запорізькій Січі судова система базувалася на принципах демократії, безпосередності, суперництва та колегіальності. Суддям обирали особу, яка була сумлінною, розумною та знавала козацькі звичаї. Суди вирішувалися на принципах справедливості, а верховенство та гарантії демократії забезпечували самостійність козацького товариства.

Судова система Лівобережної України, яка сформувалася в середині XVII ст. в ході національно-державного будівництва, в основному базувалася на судовій системі реєстрового козацтва, що існувала до 1638 р., коли вона була скасована на підставі закону «Ординація війська запорізького реєстрового», виданого польським сеймом [10].

Основними ланками цієї системи були: козацькі загальні суди – діяли на території Гетьманщини і включали в себе суди Січової Ради, Ради старшин і паланкові суди. Міські та сільські суди, які функціонували поруч із загальними козацькими судами і вирішували різноманітні справи, які стосувалися міських і сільських громад. «Суд складався з війта та представників від селян і козаків». У магістратських містах суди зберегли свою самостійність, тоді як у ратушних

містах вони підпадали під вплив полкової та сотенної адміністрації [11, с. 155]. Також існували Спеціальні суди, до яких входили духовні, домініальні, цехові, мирові, третейські та ярмаркові суди.

Головні принципи цієї системи включали в себе самосуд, самоврядування, ідею рівності перед законом та вільних виборів. На її шляху були різні інстанції, включаючи Генеральний суд як вищу апеляційну інстанцію. На першому етапі Національно-визвольної війни 1654 р. він первісно служив як суд першої інстанції для розгляду надзвичайно важливих справ. Однак з часом був перетворений на верховний апеляційний орган, що відповідав за нагляд за діяльністю нижчих судів та направляв своїх представників для участі у судових засіданнях. Діяльність Генерального суду була припинена у 1786 р. [12, с. 193].

У 1796 р. з приходом до влади Павла I відбулося відновлення Генерального військового суду, земських і підкоморських судів, а також повітової територіальної структури.

Вони діяли до 1834–1840 рр. як українські національні суди, уособлюючи собою колишній суверенітет Гетьманщини [9, с. 158].

Полкові суди відігравали значну роль у судовій системі, оскільки вони були судами другої інстанції порівняно з сотенними судами, очолюваними сотниками. До складу полкових судів входили отаман, міський писар, осавул і хорунжий. Ці суди часто співпрацювали з міськими (ратушними) судами, проте у 1730 р. вони були відокремлені.

Сільські або громадські суди обслуговували як селян, так і козаків, але розглядали їхні справи окремо. «Суд складався з вйта та представників від селян і козаків. У ратушних містах, починаючи з другої половини XVII століття, суди підпадали під вплив полкової та сотенної адміністрації, але лише суди у магістратських містах зберегли свою самостійність. На Гетьманщині також існували церковні, цехові, мирові, третейські та ярмаркові суди» [6, с. 38].

На Лівобережній Україні особливою компетенцією володіли Малоросійський приказ та Малоросійська колегія як органи самодержавного управління [4, с. 8].

Визначним явищем правової думки стала діяльність Пилипа Орлика. Його праця «Пакти і Конституції законів і вольностей Війська Запорізького...» вважається першою в світі конституцією, яка встановлювала ідеї природного права і договірної походження держави [13]. У ст. 6–10 цієї конституції закріплені основні принципи функціонування влади: «гетьманська і старшинська – виконавча, Генеральна Рада – законодавча, Генеральний Суд – судова». Баланс влади забезпечувався незалежним Генеральним Судом. Конституція визначала, що питання про образу гетьманської честі повинен розглядати не сам гетьман, а Генеральний Суд на основі чинного закону.

Пізніше, у 1728 р., гетьман Д. Апостол ініціював створення комісії для перекладу прав судочинства малоросійського народу, що було відображено в «Рішительних пунктах» [6, с. 38]. Комісія завершила свою роботу в 1743 р. створенням документу «Права, за якими судиться малоросійський народ», проте він так і не отримав офіційного затвердження імперським урядом. Імперська влада взяла цей процес під контроль для інтеграції Гетьманщини в структуру Російської імперії, здійснюючи політику абсорбції регіону [14, с. 324].

Близько двадцяти років після процесу кодифікації гетьман Кирило Розумовський ініціював реформу судової системи, відновивши станові суди на засадах Литовського статуту. Це було поверненням до системи, яка базувалася на станових принципах, характерних для Литовського статуту.

Судова реформа К. Розумовського (1760-1763 рр.) спробувала відновити станові суди (земські, гродські, підкоморські) на засадах Литовського статуту, відокремивши судові функції від адміністративних [15, с. 105]. Однак після 1775 року та впровадження загальноімперських «Установлень...» унікальна українська судова система була уніфікована з російською. Розділення адміністративної та судової влади було впроваджено за імперським зразком [16, с. 27].

У першій половині XIX ст. судова система була пронизана бюрократією. Поступово в Слобідсько-Українській та інших губерніях система була уніфікована з центральними губерніями Росії. Створені надвірні суди вирішували питання осіб нечіткої станової приналежності [5, с. 23]. Судовий устрій мав виражений становий характер, а відсутність єдиного законодавства послаблювала фундамент всієї судової системи. У судах панували затягування процесів, хабарництво та свавілля, тому система потребувала значних змін [6, с. 44].

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. У період від другої половини XVII до середини XIX століття українське судівництво характеризувалося зіткненням західноруських (литовсько-русько-польських) та східноруських (московських) правових традицій. Це протистояння призвело до уніфікації української судової системи з імперськими нормами, а також до переваги виконавчої влади та ігнорування правосуддя. В результаті консолідації влади в імперській Росії, приєднані території були повністю інтегровані, пріоритет надавався військовим та адміністративно-поліційним інтересам.

Проведене дослідження дозволяє зробити наступні висновки:

1. Судова система українських земель періоду Гетьманщини та Січі являла собою унікальний синтез звичаєвого права та європейських правових традицій.

2. У практиці Запорозької Січі було особливо помітно розуміння судової влади як публічної, з народом як основним носієм цієї влади.

3. Високий рівень правової культури підтверджується проєктом Конституції П. Орлика, де вперше на конституційному рівні пропонувалося закріпити незалежність судової гілки влади.

4. В результаті консолідації влади в імперській Росії пріоритет надавався військовим та адміністративно-поліційним інтересам, що призвело до ліквідації автономного судочинства та його заміни бюрократичним апаратом.

Дана тема є актуальною і для подальших наукових розвідок, орієнтиром яких може стати використання унікального історико-правового досвіду Гетьманщини та Запорозької Січі для створення теоретичної та практичної основи вдосконалення сучасної національної моделі правосуддя, орієнтованої на відродження демократичних традицій судочинства, забезпечення реальної незалежності судової гілки влади та утвердження принципів верховенства права.

Література

1. Сокальська О. В. Нариси з історії українського судочинства (XVI – початок XVII ст.): монографія. Одеса: Інтерпрінт, 2010. 210 с.;
2. Паньонко І. М. Система органів управління Запорозької Січі: монографія. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2006. 144 с.;
3. Булкат М.С. Теоретико-правові засади судової влади: сучасний концепт: дис....док. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2019. 444 с.;
4. Гаркуша О.О. Організація і діяльність судів цивільної юрисдикції в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10. Київ, 2009. 187 с.;
5. Ковальова С.Г. Еволюція судової системи і судочинства на українських землях Великого князівства Литовського: дис....канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2004. 197 с.;
6. Охотницька Н. В. Становлення судової системи України (1991–2012 р.р.): історико- правовий аспект: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2015. 212 с.;
7. Судова влада в Україні: Історичні витоки, закономірності, особливості розвитку / За ред. І.Б. Усенко. К.: Наукова думка, 2014. 505 с.
8. Мартянова С.М. Правовий статус суддів у системі влади Запорозької Січі. URL.: <http://radnuk.info/statti/250-istoriuaprava/15003-2011-01-21-04-12-09.html>;
9. Історія держави і права України: підручник / [С.Д. Гусарев, В.К. Антошкіна, О.О. Сердюк та ін.]. Донецьк: Юго-Восток, 2014. 535 с.;
10. Сас П.М. Ординація війська Запорозького 1638 [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во "Наукова думка", 2010. 728 с.: іл. URL.: http://www.history.org.ua/?termin=Ordynatsiia_Vijska_1638;
11. Гамбург Л. С. Судова система в Лівобережній Україні (Гетьманщині) у другій половині XVII-XVIII ст. Запоріжжя: КПУ, 2012. 116 с.;
12. Щербак Н. О. Організація судової влади в Російській імперії наприкінці XVIII ст. та її поширення на українські землі. Публічне право № 2 (30). 2018. С. 192–198 URL.: <https://www.publichne-pravo.com.ua/files/30/24.pdf>;
13. Хрестоматія з історії держави і права України: навч. посіб.: у 2-х т.; за ред. В. Д. Гончаренка; [уклад.: В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький]. К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 1997. Т. 1: 3 найдавніших часів до початку XX ст. 464 с.;
14. Мартянова С.М. Правові джерела та нормативно-правове забезпечення діяльності суддів Війська запорізького козацько-гетьманської доби. Митна справа. 2011. №1. Ч.2. С. 320–328;
15. Москвич Л. М. Статус суддів: теоретичний та порів-

няльно-правовий аналіз: монографія. Білозерка, 2004. 224 с.; 16. Шевчук А. Створення міського станового суду в українських губерніях Російської імперії за реформою 1775 р. Волинські історичні записки. 2009. Т. 3. С. 27-38.

SOME ASPECTS OF THE FORMATION OF THE JUDICIAL SYSTEM IN UKRAINE

O. Oliinyk, O. Soloshenko

Abstract. The article provides a comprehensive historical and legal analysis of the formation and evolution of the judicial system on Ukrainian lands during the Hetmanate and Zaporozhian Sich era (XVII–XVIII centuries). The purpose of the work is to rethink the Cossack era judiciary as a distinctive phenomenon that combined customary law norms with elements of the European legal tradition, particularly the Lithuanian Statutes and Magdeburg Law. The authors describe in detail the structure of the judicial bodies of the Zaporozhian Sich, where judicial power, although not entirely separated from administrative power, was based on democratic principles of electability, immediacy, and competitiveness. The extensive court system of the Hetmanate is analyzed, including village, company (sotnia), regimental courts, and the General Military Court as the highest appellate instance. Special attention is paid to the analysis of constitutional projects and codification works of the 18th century. In particular, the provisions of Pylyp Orlyk's Constitution of 1710, which for the first time in history proposed to establish the independence of the judicial branch, and attempts to codify law in the collection «Rights by which the Little Russian People are Judged» of 1743 are investigated. It is concluded that the judicial system of this period had a high level of legal culture but underwent deformation and gradual liquidation due to the imperial policy of unification, which led to the introduction of a bureaucratic class-based model. The importance of using this historical experience for the improvement of the modern judicial system of Ukraine is substantiated.

Keywords: judicial system, Hetmanate, Zaporozhian Sich, General Court, customary law, codification, Pylyp Orlyk, legal history.